

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2023. – Т. 47. – С. 206-218
DOI: 10.31861/mhpi2023.47.206-218

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2023. – Volume. 47. – pp. 206-218
DOI: 10.31861/mhpi2023.47.206-218

УДК 323.21(477)(=512.19)

© Наталія Дукач¹

Політична участь кримськотатарського народу в контексті російської окупації Криму: український суспільно-політичний вимір

Окупація Криму російською федерацією стала точкою невідворотних змін в подальших відносинах кримськотатарського народу та української влади. Після анексії півострову відбулась активізація певних форм політичної участі кримських татар в суспільно-політичних процесах України. Що, на думку автора, слід розглядати закономірним явищем, зумовленим низкою факторів та передумов, в основі яких лежить боротьба кримських татар за власні права та інтереси. В дослідженні охарактеризовані основні форми та види політичної участі кримських татар в українському суспільно-політичному вимірі в контексті окупації Криму: звернення до органів влади та посадових осіб, участь в масових акціях та демонстраціях, поодинокі акції непокори, участь у виборчих процесах та політичних партіях, участь в представницьких організаціях кримськотатарського народу та інших громадських організацій, власне політична діяльність, лобізм на національній та міжнародній арені тощо. Зазначено, що основним досягненням цієї участі стало визначення політико-правового статусу кримських татар як корінного народу України.

Ключові слова: політична участь, кримські татари, корінний народ, корінні народи України.

Political Participation of the Crimean Tatar People in the Context of the Russian Occupation of Crimea: Ukrainian Socio-Political Dimension

The article analyzes the peculiarities of the political participation of the Crimean Tatar people in the Ukrainian socio-political dimension under the conditions of the occupation of Crimea. The author assumes that the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the pro-Ukrainian position of the Crimean Tatar people became the main factors in the activation of the political participation of Crimean Tatars in the Ukrainian socio-political space. The research also identifies the main prerequisites and reasons for this participation, such as the historical belonging of Crimean Tatars to Ukraine, the continuation of the Crimean Tatar ethnonational movement, the specificity of the historical past of the relationship between Crimean Tatars and the Russian authorities, dissatisfaction of Crimean Tatars with their own political and legal status, the implementation of discriminatory policies and persecution of Crimean Tatars by the Russian occupation authorities, the struggle of Crimean Tatars for their own identity and for the rights of the indigenous people, and so on. As a result of the research, a number of forms of political participation of Crimean Tatars after the annexation of the peninsula were identified. It is noted that this participation was reflected in various forms of orthodox and unorthodox political participation, such as appeals to government officials, participation in mass actions and demonstrations, individual acts of disobedience, participation in political parties, participation in election campaigns, electoral behavior, participation in public organizations, participation in representative organizations, lobbying, political activity, involvement in the processes of state policy, and so on. It is noted that the activation of the political participation of Crimean Tatars allowed for the gradual formation of normative and legal foundations, which made it possible to define the status of Crimean Tatars as the indigenous people of Ukraine. A significant emphasis is placed on the Law of Ukraine "On Indigenous Peoples of Ukraine", adopted in 2021, which endowed Crimean Tatars with their own rights, thus recognizing their identity. It is believed that the adoption of this law meant the recognition of the subjectivity of Crimean Tatars.

¹ Аспірантка кафедри політології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Україна. E-mail: nataliia.dukach.20@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0649-2686>.

Keywords: political participation, Crimean Tatars, indigenous people, indigenous peoples of Ukraine

Постановка наукової проблеми та її значення. У 2021 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про корінні народи України», у якому не лише було окреслено політико-правовий статус цих народів, але й надано саме визначення терміну «корінний народ» у нормативно-правовому полі України². Цікаво, що відповідний закон було ухвалено лише після початку російсько-української війни та окупації Криму – історичної Батьківщини кримських татар, котрі на сьогодні є найбільшим корінним народом України (згідно із переписом населення 2001 р. кримські татари становлять 0,5 від всього населення – це близько 248,200 осіб, а, наприклад, караїми – 0,03%)³. Варто звернути увагу і на те, що цей закон було ухвалено лише на 31 р. після відновлення незалежності, хоч про зобов'язання держави сприяти консолідації та розвитку етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів України зазначається ще в Конституції України, прийнятій в 1994 р. (самий перелік корінних народів в Конституції при цьому відсутній)⁴.

Після анексії півострова близько 25 - 30 000 кримських татар були змушені покинути власні домівки, через початок хвилі репресій окупаційної влади проти кримських татар⁵. Таким чином, кримські татари в своїй історії знову постали перед питанням збереження власної самобутності в умовах російської окупації. Згідно із незаконним переписом окупаційної влади, станом на 2014 р. в Криму проживало близько 173 тис. кримських татар, а 2021 р. вже 206 839 осіб⁶. Зважаючи на масові репресії кримськотатарського народу, навряд чи на ці дані можна опиратися.

Таким чином, російсько-українська війна актуалізувала кримськотатарське питання у суспільно-політичній та науковій площині. Активізація кримськотатарського руху та прийняття закону про корінні народи не лише поліпшили відносини кримських татар з Україною, але й зумовили науковий інтерес до дослідження політичної участі кримських татар, як корінного народу України. Подібне дослідження дозволить не лише охарактеризувати особливості політичної участі кримських татар та її ролі після анексії АР Крим, але й визначити місце кримських татар в сучасній системі міжетнічних взаємин в середині українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Політична участь є предметом досліджень таких зарубіжних авторів як Р. Даль⁷, Б. Барбер⁸, Н. Най, С. Верба⁹, Р. Деггер¹⁰ тощо. В українській політичній науці в останні роки політична участь та її особливості досліджувались в працях таких дослідників як Н. Ротар¹¹, І. Монолатій¹², В. Бортніков¹³, Л. Кияшко¹⁴ та

² Про корінні народи України : Закон України № 1616-IX (2021), Верховна Рада України. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (Accessed: 11.03.2023).

³ Держава служба статистики (2023). Available at: <https://ukrstat.gov.ua/> (Accessed: 11.03.2023).

⁴ Конституція України (2020), Верховна Рада України. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed: 11.03.2023).

⁵ Кримські татари, які залишили півострів після анексії, можуть втратити своє майно – Джемілев (2020), Радіо Свобода. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dzhemilev-zemli-v-krymu/30645911.html> (Accessed: 11.03.2023).

⁶ Матеріали засідання круглого столу, присвяченого попереднім підсумкам Перепису населення у Кримському федеральному окрузі за національним складом, рідною мовою і громадянством (2015). Available at: https://web.archive.org/web/20150402125620/http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/pr_itogi.rar (Accessed: 11.03.2023).

⁷ Dahl R. (1989), *Democracy and Its Critics*. Available at: <https://books.google.co.uk/books?id=VGLYx-ulu19cC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (Accessed: 11.03.2023).

⁸ Барбер Б. (2005), *Сильна демократія: політика учасницького типу*, *Демократія: Антологія*, Смолоскип, Київ, с. 254 - 262.

⁹ Verba S., Nie N. H. (1972), *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*, Harper and Row, New York.

¹⁰ Деггер Р. (2005), *Участь у політичному житті і проблема апатії*. *Демократія: Антологія*, Смолоскип, Київ, с. 304-326.

¹¹ Ротар Н. (2007), *Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду*, Рута, Чернівці.

¹² Монолатій І. (2012), *Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ.

інші. Аналіз праць цих авторів показує, що політична участь є невід'ємним атрибутом сучасних політичних систем. В сучасних умовах особливості її реалізації на практиці детермінуються не лише політичними умовами та чинниками, але й значним впливом інформаційного суспільства та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ). Для чіткішого розуміння політичної участі, слід її відокремлювати від участі громадянської (характерна для демократичних та транзитних політичних режимів, реалізується активним громадянським суспільством) та громадської (участь в суспільно-політичних процесах окремих громад).

Особливості політико-правового статусу кримських татар, їх до залучення політичних процесів в Україні відображенні в дослідженнях українських вчених, таких як К. Вітман, Е. Заїтдінова, В. Євтух, Н. Беліцер, В. Орлик, О. Газізова, В. Крисаченко, Ю. Попович, Ю. Зінченко та ін. Останні дослідження показали, що російсько-українська війна внесла нові корективи та тенденції у розвиток не лише українсько-кримськотатарських відносин, але й політико-правового статусу корінного народу, їх становища в умовах окупації Криму.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті є дослідження основних особливостей та форм політичної участі кримськотатарського народу як корінного народу України після анексії АР Крим та початку російсько-української війни. Для досягнення мети необхідним є вирішення наступних завдань: охарактеризувати історико-етнографічні та суспільно-політичні передумови політичної участі кримських татар як корінного народу України; проаналізувати політико-правові засади цієї участі; дослідити основні види та форми політичної участі кримських татар; визначити роль політичної активізації кримськотатарського корінного народу для сучасної системи політичних та міжетнічних зносин українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Політична участь – досить поширена категорія в сучасному політологічному науковому дискурсі, котра в загальному розумінні трактується як певний вид діяльності, основною метою якої є вплив та можливість впливати на формування політичних інститутів на прийняття політичних рішень, на розвиток політичних процесів в умовах конкретної політичної системи¹⁵. Проаналізувавши особливості забезпечення політичної участі за різних політичних режимів тих чи інших політичних систем, можна помітити, що характер цього впливу може нести як формальний, так і реальний характер. Найпростішим поясненням цієї тези є порівняння політичних систем з найосновнішими типами політичних режимів: демократичним, авторитарним та тоталітарним. Формальним характером політична участь може характеризуватись в умовах тоталітарного та авторитарного політичних режимів. Реальний характер політичної участі відображається здебільшого в умовах демократичного та демакритично-транзитного політичного режиму (при чому за різних умов транзитних режимів така участь може поєднуватись з формальними характеристиками її виявлення).

Така залежність забезпечення реалізації та характеру політичної участі від специфіки політичного режиму пов'язана низкою факторів, серед яких можна виділити наступні: політична культура, політична психологія, відкритість режиму, забезпечення рівності серед населення, рівень забезпечення основоположних прав і свобод людини та громадянина, рівень співвідношення примусу та переконання у введенні політики тощо. Також, важливим умовами забезпечення політичної участі є нормативно-правові гарантії її реалізації, які відображаються у конституціях та відповідних законодавчих актах держав. Важливим є і визнання на рівні держави міжнародних договорів та декларацій, котрі визначають як основоположні права та свободи людини і громадянина, так і політичні права.

При дослідженні цієї тематики важливо розуміти різницю між громадянською та політичною участю. Зокрема, перша обумовлюється не лише високим рівнем демократії, панівним становищем ліберальних цінностей, наявністю громадянського суспільства, але й громадянством. Слід зауважити, що в політичній науці панує думка про обмеженість політичної участі саме громадянством, проти є випадки, коли і так звані «негромадяни» можуть впливати на політичні процеси та ті чи інші політичні рішення (наприклад, негромадяни в Естонії мають право голосу

¹³ Бортніков В. (2007) *Політична участь і демократія: українські реалії*, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Луцьк.

¹⁴ Кияшко Л. (2014), *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*, Міленіум, Київ.

¹⁵ Монолатій І. (2012), *Вказ. пр.*, с. 60.

на місцевих виборах). Тому, вважається, що визначеність політичної участі громадянством може призвести до звуження її розуміння як суспільно-політичного явища.

Сьогодні існує низка підходів до розуміння різновидів та форм політичної участі. Однією з перших в політичній науці можна виділити класифікацію політичної участі за Л. Найєм та С. Вербою, які виділили такі форми політичної участі як: участь у передвиборчих перегонах; участь в виборах; участь через окремі політичні контакти та зв'язки; групова активність на рівні окремих общин. Згодом цю класифікацію було доповнено такими сучасними формами політичної участі як участь у політичних партіях, різні види громадянської непокори, участь, що стосується розв'язання певних конкретних проблем, насилля речей та осіб як різновид політичної участі¹⁶.

На нашу думку, найбільш вичерпною можна назвати класифікацію політичної участі А. Марша, котрий поділив форми політичної участі на три основні класи: ортодоксальна політична участь (сюди дослідник відніс електоральну поведінку, звичайну політику, лобювання, участь у групах інтересів тощо); неортодоксальна політична участь (акції політичної непокори, групової громадянської непокори, неофіційні страйки, бойкотування); політичні злочини як крайні радикальні форми політичної участі (сюди дослідник відніс незаконні демонстрації, різні види пошкодження власності, захоплення різних приміщень та заручників, революції, війни, викрадення, партизанські дії та, навіть, вбивства)¹⁷.

Класифікація А. Марша дозволяє показати характер політичної участі, який, не завжди залежить від її нормативно-правового забезпечення та наявності або відсутності задекларованих політичних прав. Що, в свою чергу, дозволяє досягнути і так звані тіньову політичну діяльність, спрямовану на здійснення впливу на політичні реалії в інтересах зацікавлених груп або конкретних осіб. Сьогодні класифікацію А. Марша можна доповнити новітніми різновидами політичної участі, котрі з'явилися із розвитком ІКТ та розвитком електронної демократії (скорочено – е-демократії). Сьогодні це можна назвати так званою е-політичною участю – форма політичної участі, яка включає в себе використання інтернету та соціальних мереж для організації акцій, дебатів та інших форм діяльності, спрямованих на вплив на суспільно-політичні явища та процеси, на політичні інститути, на прийняття політичних рішень тощо. Наприклад, це участь в онлайн-петиціях, онлайн-звернення до органів влади та посадових осіб і депутатів. Сьогоднішні можливості ІКТ дозволяють проваджувати навіть такі види політичної участі як е-вибори, е-бойкотування, онлайн-партійна діяльність, а участь у передвиборчих перегонах переносити у віртуальний простір.

Таким чином, сучасна теорія політичної участі дозволяє нам припустити, що, навіть не маючи офіційного політико-правового статусу або законодавчого регулювання політичних прав в конкретних суспільствах, окремі етнічні актори у поліетнічних суспільствах здатні вдаватися до різних форм та видів політичної участі, як інструментів впливу на суспільно-політичні процеси, відстоюючи та переслідуючи власні інтереси. Така тенденція присутня в багатьох поліетнічних державах, до яких належить і Україна (вже згаданий перепис населення 2001 р. показав, що в Україні проживає більше 130 національностей та етнічних груп¹⁸).

Кримські татари – корінний народ України¹⁹, історичною Батьківщиною якого є півострів Крим. Відносини України з кримськими татарами в сучасному їх вигляді мають свої витoki ще з часів УРСР, зокрема з часів включення Кримської республіки до складі УРСР. Так, у 1950-х – 1990-х рр. відбулась значна активізація кримськотатарського національного руху, кінцевою метою якого були репатріація кримських татар та визнання автономної Кримської республіки. Цю мету кримські татари переслідували, використовуючи різноманітні політичні інструменти, зо-

¹⁶ Ротар Н. (2007), *Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду*, Рута, Чернівці, с. 24.

¹⁷ Там само, с. 25.

¹⁸ Дністрянський М. (2008), *Етногеографія України*, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, Львів. Available at: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FDnistrianskyi_uroslav%2FEtnoheohrafiia_Ukrainy.pdf (Accessed: 11.03.2023).

¹⁹ Конституція України (2020), Верховна Рада України. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed: 11.03.2023).

крема звернення до органів влади та вищих посадових осіб, розгортання петиційних кампаній, участь в різноманітних акціях та демонстраціях, участь у представницьких органах²⁰.

В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. кримськотатарський національний рух досяг своєрідного апогею, чому посприяла так звана «Перебудова» генсека КПРС М. Горбачова. Саме тоді було засновано ЦІГ (Центральну ініціативну групу), а пізніше ОКНР (Організацію кримськотатарського національного руху), що стала правонаступницею попередньої організації²¹. Ці організації продовжували петиційні кампанії, влаштовували масові демонстрації та мітинги, формували офіційні звернення до вищих органів УРСР та СРСР, з метою відстоювання власних інтересів та вимог. Внаслідок активної участі цих організацій, було прийнято низку нормативно-правових актів, які не лише реабілітували статус кримських татар, але й частково задовольняли вимоги останніх. Так, наприклад, в січні 1990 р., було створено державну комісію з проблеми кримських татар, до якої входили не лише представники союзних міністерств і відомств, українського уряду, Кримоблвиконкому, але й п'ять представників кримських татар. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Згідно зі Статтею 1 цього закону Кримська АРСР проголошувалася в межах території Кримської області в складі УРСР²².

Така автономія навряд чи відповідала справжній меті кримськотатарського руху, так як на з'їзді II Курултаю взимку 1991 р. делегати висловили свою незгоду із таким рішенням. На з'їзді було прийнято рішення про формування Меджлісу – виконавчого органу Курултаю, основною метою якого було формування альтернативної владної структури кримських татар на півострові. Тоді ж було прийнято Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, в якій чітко йшлося про прагнення до утворення самостійного кримськотатарського державного утворення та надання кримським татарам політичних прав та свобод на рівні зі іншими республіками СРСР²³. В серпні 1991 р., попри вимоги Курултаю, Крим увійшов до складу незалежної України як автономна республіка.

Таким чином, політичні вимоги кримських татар не задовольнялись. Через нереалізовані амбіції кримських татар, через минуле у відносинах кримських татар з радянською владою, із проголошенням незалежності та демократизації політичної системи України, у стосунках кримських татар та української влади особливих поліпшень не спостерігалось. Точніше, ці відносини перебували у своєрідній латентній фазі. Проголошена автономна влада півострову ніяк не репрезентувала кримських татар, відповідно ігноруючи їх інтереси. Відсутність діалогу між обома сторонами, невизначеність статусу кримських татар в політико-правовій системі України, специфіка етнонаціонального складу населення півострову призводили до конфлікту між кримськими татарами та українською владою, а подекуди фіксувалися і випадки дискримінації кримських татар. Так, наприклад, у 2004 році, проведене Інститутом соціальної та політичної психології соціологічне дослідження показало, що основними причинами загострення міжетнічних конфліктів на півострові стали: ігнорування кримських татар, невирішеність кримськотатарського питання, підбурювання проросійськими та прокомуністичними силами місцевого населення проти корінного народу тощо²⁴.

Поруч із таким складним становищем, кримські татари намагались впливати на політичні процеси, в першу чергу, через участь у виборчих процесах, участь в політичних партіях та організацію масових акцій, протестів тощо. Так, станом на 2014 рік, в Україні зафіксовано було близько 20-ти кримськотатарських організацій та політичних сил, серед яких: Курултай, Меджліс, Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) та Національний рух

²⁰ Бажан О. (1995), Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х - початок 90-х років). Available at: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0774-4/3.pdf> (Accessed: 11.03.2023).

²¹ Кульчинський С. (2018), Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.), *Український історичний журнал*, № 1, с. 76 - 109. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179150/07-Kulchytskyi.pdf?sequence=1> (Accessed: 11.03.2023).

²² Бажан О. (1995), Вказ. пр.

²³ Нападиста В. (2017), Суб'єкти кримськотатарського національного руху: стратегія і тактика втілення ідейних пріоритетів у політичному контексті незалежної України, *Наукові записки ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса*, Випуск 1(87), с. 264-293. Available at: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/napadysta_subiekty.pdf (Accessed: 11.03.2023).

²⁴ Там само.

кримських татар (НРКТ), національно-політична партія «Мілли Фірка» національна політична партія «Адалет» («Справедливість»), громадські організації «Азатлик» («Свобода»), «Кой-дешлер» («Односельчани»), «Авдет» («Повернення»), Бізім Кирим» («Наш Крим»), «Яшлар Шураси» («Рада молоді») та інші²⁵. Реальний вплив на політичні процеси в Україні де-факто не здійснювала жодна організація. Основними причинами цьому були ігнорування владою політичних вимог кримських татар, слабкість політичного впливу зазначених організацій та невизнання Курултаю та Меджлісу – основних представницьких органів корінного народу.

Проте, Революція Гідності (активними учасниками якої були і кримські татари, які долучились до проукраїнського Кримського майдану), окупація Криму та розгортання російсько-української війни сприяли зміні політики «ігнорування» кримських татар українською владою на політику активної співпраці з корінним народом. Слід підкреслити, що така співпраця була необхідна як кримським татарам, так і українській владі. Таким чином, кримські татари стали активними учасниками українських суспільно-політичних процесів, в тому числі використовували різні форми політичної участі.

Першою формою політичної участі кримських татар можна назвати масштабний мітинг, організований 26 лютого 2014 р. під стінами Верховної Ради АР Крим, котрий був скликаний за рішенням Меджлісу кримських татар. В мітингу взяли участь близько 12-15 тисяч осіб, котрі стояли на захисті територіальної цілісності України та виступали проти окупації півострову. Завдяки активній проукраїнській позиції учасників мітингу, вдалося запобігти проведенню сесії Верховної Ради Криму, на котрій, за планом російської влади, мало відбутись оголошення про від'єднання Криму від України²⁶.

Після проведеного мітингу кримські татари публічно заявили про проукраїнській курс у цій війні та чекали відповідної реакції підтримки від української влади. Так, зрозумівши, що російська влада не зупиниться, кримські татари почали активно звертатися до української влади із закликом визнання статусу кримських татар як корінного народу Криму та негайного забезпечення волевиявлення кримських татар. На думку лідерів Меджлісу, такі кроки дозволили б українській владі та кримським татарам відстоювати українську державність та українську суверенність Криму.

Наступними формами політичної участі кримських татар стали акції непокори окупаційній владі та бойкотування псевдореферендуму про так зване «приєднання» 16 березня 2014 р. Меджліс вкотре підтримав Україну та публічно визнав цей референдум незаконним, а його результати – фабрикацією з боку російської влади. Невдовзі після проведення псевдореферендуму, Верховна Рада прийняла постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави»²⁷. Ця постанова стала важливим кроком у розвитку відносин між Україною та кримськими татарами. Адже в цій постанові з боку української влади вперше: було визнано Курултай та Меджліс як вищі представницькі організації кримськотатарського народу; заявлено про підтримку Декларації ООН про права корінних народів; згадано кримських татар в статусі корінного народу; доручено налагодити співпрацю українські органів влади з Меджлісом

На позачергових виборах до Верховної ради 8 скликання представники кримськотатарського руху взяли участь у передвиборчих перегонах. Рефат Чубаєв заявляв, що до ВРУ у 2014 балотувались 4 представники корінного народу, серед яких до складу народних депутатів Верховної Ради потрапили Рефат Чубаєв (народний депутат України 3,4,5 скликань, депутат ВР АТ Крим) та Мустафа Джемільєв (також був народним депутатом України 3,4,5,6,7 скликань) в складі президентської на той час політичної сили БПП «Солідарність»²⁸. Слід відзначити, що, наприклад, Мустафа Джемільєв ще з 2000-х рр. намагався активно піднімати кримськотатарське питання в

²⁵ Нападиста В. (2017), Вказ. пр.

²⁶ Мітинг під Верховною Радою АРК у 2014 році не дав створити картинку «приєднання» до РФ – Чубаров (2023), Укрінформ. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3674234-miting-pid-verhovnou-radou-ark-u-2014-roci-ne-dav-stvoriti-kartinku-priednanna-do-rf-cubarov.html> (Accessed: 11.03.2023).

²⁷ Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України № 1140-VII (2014), Верховна Рада України. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18#Text> (Accessed: 11.03.2023).

²⁸ Позачергові вибори народних депутатів (2014), ЦВК. Available at: <https://web.archive.org/web/20141028181832/http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001.html> (Accessed: 11.03.2023).

українському парламенті, про що говорять його законодавчі ініціативи: Проект «Закону про статус кримськотатарського народу» від 3 вересня 2003 р.; Проект «Постанови про утворення Тимчасової спеціальної комісії ВРУ з питань повернення історичних назв населених пунктів на території АР Крим, що були перейменовані в часи СРСР у зв'язку з депортаціями кримськотатарського народу та осіб інших національностей, здійсненими за національною ознакою у 1941 - 1944 рр.» від 11 травня 2010 р. тощо.²⁹ У 2019 р. до складу 9 скликання ВРУ потрапили два представники корінного народу, серед яких Мустафа Джемілеа та Ахетм Чийгоз – цього разу в складі ПП «Європейська Солідарність»³⁰.

Будучи народними депутатами, Мустафа Джемілеа та Ахетм Чийгоз також стали займатись активною політичною діяльністю та законотворчістю, в тому числі відстоюючи інтереси кримськотатарського народу, як представники цього корінного народу в парламенті. Так, з останніх парламентських ініціатив можна виділити проект постанови ВРУ, в якому Чийгоз та Джемілеа стали співавторами. Постанова стосувалась щодо звернення до міжнародної спільноти, зокрема ООН, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОЧЕС та всіх урядів світу щодо засудження тимчасової окупації АР Крим та міста Севастополь, щодо порушень прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях та звільнення політичних в'язнів – громадян України³¹.

Як окрему форму політичної участі кримських татар в цьому контексті слід виділити звернення лідерів кримськотатарського руху до української влади та міжнародної спільноти, серед яких Мустафа Джемілеа, Рефат Чубаров, Рустем Умеров тощо. Ці звернення були спрямовані на захист прав та свобод кримських татар, на захист їх представницьких організацій, привернення уваги міжнародної спільноти до окупації Криму, визнання геноциду кримських татар, що дискримінації кримських татар проросійською окупаційною владою тощо. Лідери кримськотатарського руху неодноразово звертались до міжнародної спільноти, ООН, Ради Європи, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї НАТО тощо.

Кримські татари після окупації Криму також почали активно «вливатись» в українські суспільно-політичні процеси і через розгортання діяльності низки кримськотатарських організацій та рухів. Що було зумовлено потребою в захисті прав та свобод людини та громадянина на території півострову, потребою в захисті кримських татар від утисків та репресій окупаційної влади, а також в приверненні уваги до проблеми окупації Криму та дискримінації кримських татар, як на національному, так і міжнародному рівні. Тому гостро постала проблема відстоювання культурних, політичних, громадянських та інших інтересів та прав кримських татар. Так, станом на 2023 рік в Україні, окрім Меджлісу та Курултаю, зафіксовано більше 10-ти громадських організацій, котрі займаються правозахисною, гуманітарною, аналітичною та просвітницькою діяльністю, з метою привернення уваги до окупації Криму, аналізу діяльності окупаційної влади на півострові та захисту прав кримських татар. Серед них: «Кримськотатарський ресурсний центр» (КРЦ), «CRIMEA», «КРИМСОС», «Кримськотатарська правозахисна група», «Фонд національного добробуту Криму», «ВПО кримськотатарських учасників бойових дій «Qırım Gazı», «Krymska rodyna. Qırım ailesi» тощо³².

Поруч із цим розгорнулася участь, спрямована на захист кримських татар на міжнародній арені. Цим напрямком почали займатися як українська влада, так Меджліс спільно з Курултаєм. Вагомий внесок здійснює Кримськотатарська правозахисна група, котра збирає аналітичні дані щодо порушення прав людини та громадянина на півострові, щодо дискримінації кримських татар за етноконфесійною ознакою, щодо репресій та незаконних ув'язнень представників корінного народу тощо. За допомогою цієї участі на міжнародній арені вдалося: домогтися офіційного засудження дій проросійської влади на території окупованого півострову; залучити міжнародне співтовариство до фіксації дискримінації кримських татар на півострові; прийняття

²⁹ Верховна Рада України. Офіційний сайт. Available at: <https://www.rada.gov.ua/> (Accessed: 11.03.2023).

³⁰ Позачергові вибори народних депутатів України (2019), ЦВК. Available at: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html (Accessed: 11.03.2023).

³¹ Верховна Рада України. Офіційний сайт. Available at: <https://www.rada.gov.ua/> (Accessed: 11.03.2023).

³² Меджліс кримськотатарського народу. Офіційний сайт. Available at: <https://qtmm.org/> (Accessed: 11.03.2023).

Резолюції ПАРЄ, в якій визнається та засуджується переслідування кримських татар російською владою³³.

Завдяки активній проукраїнській позиції основних представницьких органів кримськотатарського руху та їх лідерів, завдяки активізації певних форм політичної участі кримських татар в українських суспільно-політичних процесах, поступово почалися формуватися нормативно-правові засади статусу кримських татар як корінного народу в Україні. В результаті чого, станом на 2023 рік кримські татари визнані корінним народом України на законодавчому рівні. Слід нагадати, що до початку окупації Криму, такі засади були відсутні. Зокрема, не було жодного документу, який би визначав перелік, статус, права корінних народів України. Про те, що в Україні існують корінні народи було згадано лише в Конституції. Таким чином, будь-яка політична участь кримських татар здійснювалась в умовах відсутності визнання їх як корінного народу України, а отже і невизнання їх основних представницьких організацій таких як Меджліс та Курултай. Завдяки окремим формам політичної участі кримськотатарських татар та підтримці української держави вдалося: у 2014 р. прийняти Постанову ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», у якій же ратифікувала резолюцію ООН щодо прав корінних народів³⁴, у 2015 р. – Постанову ВРУ «Про визнання геноциду кримськотатарського народу»³⁵.

Варто зауважити, що велику роль у розширенні політичної участі кримських татар було здійснено завдяки прийняттю Закону України «Про корінні народи України»³⁶ у 2021 р. В цьому законі вперше було окреслено поняття корінного народу України та надано перелік таких народів. Також, вперше було визнано правосуб'єктність корінних народів, зокрема йде мова про право на самовизначення в складі України, встановлення політичного статусу в межах Конституції, право на власне самоврядування в межах їх внутрішніх питань, право на захист власних культурний, політичних, економічних та інших прав тощо. Також, згідно з законом, корінним народам України гарантується право на правовий захист від діяльності, що може нашкодити їх самобутності, етнічній приналежності. Із прийняттям цього закону, корінні народи України почали володіти власними політичними, культурними, освітніми, мовними, інформаційними правами³⁷.

До цього закону кримські татари володіли політичними та іншими правами на рівні громадян України, без врахування їх політико-правового статусу як корінного народу. В зв'язку із чим не визнавались їхні основні представницькі організації такі як Курултай та Меджліс, а отже їхня діяльність вважалась незаконною. Також, корінні народи не мали прав на самовизначення, на розвиток власної самобутності та відповідний політичний статус в складі України, на відміну від національних меншин. Завдяки цьому закону корінні народи, в тому числі кримські татари, здобули право правового захисту від дискримінації, геноциду, насильства, примусової асиміляції, примусового переселення з місць компактного проживання, примусового позбавлення ознак етнічної приналежності тощо. Також, важливим є і те, що, корінні народи здобули право зберігати та зміцнювати власні політичні та інші інститути³⁸.

Прийняття закону «Про корінні народи України» в 2021 р. дозволило діяти кримським татарам, як визнаному правом, цілісному суб'єкту – корінному народові України. Цей закон забезпечив суб'єктність кримських татар як на національному, так і на міжнародному рівні. Відтепер українська влада зобов'язалась не лише не втручатись у самобутність кримських татар як корінного народу України, але й захищати їх, надавати умови для їхнього розвитку. Важливим

³³ Кримськотатарська правозахисна група. Офіційний сайт. Available at: <https://crimeahrg.org/uk/> (Accessed: 11.03.2023).

³⁴ Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України № 1140-VII (2014), Верховна Рада України. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18#Text> (Accessed: 11.03.2023).

³⁵ Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної Ради України № 792-VIII (2015), Верховна Рада України. Available at: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/119029.html> (Accessed: 11.03.2023).

³⁶ Про корінні народи України : Закон України № 1616-IX (2021), Верховна Рада України. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (Accessed: 11.03.2023).

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

є і те, що за законом, будь-які рішення виконавчої влади, що стосуються корінного народу, не можуть бути прийняті без попередньої консультації та узгодження з представницькими органами корінного народу – Меджлісу та Курултаю.

Сьогодні політична участь кримських татар і надалі забезпечуються діяльністю Меджлісу та Курултаю – вже як офіційних представницьких організацій кримських татар, а також, громадською діяльністю, правозахисною діяльністю та власне політичною діяльністю окремих лідерів корінного народу України. Від 2021 р. ця участь характеризується правовим підґрунтям, відповідно до якого права корінного народу суттєво розширились. В подальшому це може сприяти зміцненню позицій кримських татар та більшому залученню корінного народу до державно-політичних процесів.

Висновки. В результаті дослідження було встановлено, що політична участь кримських татар як корінного народу України має низку історико-етнографічних та суспільно-політичних передумов, серед яких: півострів Крим є історичною Батьківщиною кримських татар; кримські татари до депортації 1944 р. були найбільш чисельним населенням півострову; в 1991 р. під час проголошення незалежності України АР Крим була закріплена як частина неподільної території суверенної держави України; особливості етногенезу кримських татар дозволяють визначити їх саме корінним народом; кримські татари самоусвідомлюють себе корінним народом; ще з радянських часів кримські татари використовували інструменти політичної участі для відстоювання власних інструментів, важливим в цьому контексті стало розгортання кримсько-татарського етнонаціонального руху³⁹.

Після проголошення незалежності України 1991 р. відносини між українською владою та кримськими татарами не налагоджувались, перебуваючи в своєрідному стані стагнації. Через що кримськотатарське питання не піднімалося на політико-правовому рівні аж до анексії Криму 2014 р. Серед причин такого становища можна виділити декілька: поширення історичних міфів про кримських татар, сформованих радянською пропагандою; залишкова комуністична традиція ведення політики; відсутність враховування специфіки поліетнічної держави органами влади; амбіції кримських татар стосовно власної державності на території півострову; відсутність цілісної державної стратегії щодо зміцнення міжетнічних взаємин після відновлення незалежності тощо. Відсутність будь-якого шляху вирішення кримськотатарського питання та діалогу з владою призводила до неодноразових конфліктів корінного народу та української влади на півострові, до випадків дискримінації кримських татар та продовження політики «ігнорування» впродовж років.

Анексія Криму змусила як кримських татар, так і українську владу до налагодження відносин, задля боротьби із спільним ворогом – окупаційною російською владою. В зв'язку із чим активізувалась політична участь кримськотатарського народу в українському суспільно-політичному вимірі. В період від початку процесу окупації Криму до сьогодні ця участь відображалась у таких формах як: звернення до органів влади та посадових осіб; участь в мітингах за захист власних прав та територіальної цілісності України; поодинокі акції непокори окупаційній владі; участь у виборчих процесах та політичних партіях; участь в представницьких організаціях кримськотатарського народу та інших громадських організаціях, лобізм на національній та міжнародній арені; зустрічі з представниками держави та посадами особами тощо.

Активізація політичної участі кримських татар в українській суспільно-політичній площині зумовила поступове формування нормативно-правових засад визначення статусу кримських татар як корінного народу України: в 2014 р. – прийнято «Постанова ВРУ щодо гарантій прав кримськотатарського народу» та ратифіковано резолюцію ООН щодо прав корінних народів; в 2021 р. – прийнято Закон України «Про корінні народи України». Особливої уваги заслуговує останній документ, який не лише дав характеристику корінним народам України у політико-правовому полі, але й задекларував власні політичні, культурні, економічні та інші права, покликані підтримувати їх самобутній розвиток. До ухвалення цього закону політична участь кримських татар не характеризувалась визнанням кримських татар як цілісного політико-правового суб'єкту – корінного народу.

³⁹ Бажан О. (1995), Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х - початок 90-х років). Available at: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0774-4/3.pdf> (Accessed: 11.03.2023).

Після окупації Криму та початку російсько-української війни, кримські татари не лише обрали свій подальший шлях в складі української державності, але й змогли налагодити відносини з українською владою та запустити процес діалогу щодо власного статусу, а також, самоідентифікувати себе корінним народом України.

Політична участь кримських татар в українському суспільно-політичному вимірі є поступовою трансформацією тривалої боротьби кримських татар за власні інтереси та права. Використовуючи різні форми та вияви політичної участі, кримські татари прагнули до визнання їх як корінного народу, до утвердження власних політичних прав та налагодження співпраці з українською владою. Адже після окупації півострову в 2014 р. корінний народ знову почав піддаватись репресіям з боку московської влади. Тому, підтримка з боку України для корінного народу важлива не лише для збереження української державності на півострові, але й для збереження існування кримських татар та притягнення окупаційної влади до відповідальності за заподіяні злочини на території Криму.

Список джерел

1. Бажан О. (1995), Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х - початок 90-х років). Available at: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0774-4/3.pdf> (Accessed: 11.03.2023).
2. Бакланова Н., Букач В. (2021), Політична участь у різних культурах як наукова та нормативна проблема, *Науковий журнал «Політикус»*, Випуск 5, с. 81-88. Available at: http://politicus.od.ua/5_2021/14.pdf (Accessed: 11.03.2023).
3. Барбер Б. (2005), Сильна демократія: політика учасницького типу, *Демократія: Антологія*, Смолоскип, Київ, с. 254 - 262.
4. Борніков В. (2007), Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії, *Політичний менеджмент*, № 3, с. 38 - 50.
5. Бортніков В. (2007) *Політична участь і демократія: українські реалії*, Луцьк, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки.
6. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Available at: <https://www.rada.gov.ua/> (Accessed: 11.03.2023).
7. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. (2019) ЦДА-ВО України. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Available at: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/5-1-28-144-6-jpg/> (Accessed: 11.03.2023).
8. Вітман К. (2014), Кримські татари у новій етнополітичній системі координат, *Актуальні проблеми політики*, Вип. 52, с. 153 - 163. Available at: <http://app.onua.edu.ua/index.php/app/article/view/431/433> (Accessed: 11.03.2023).
9. Деггер Р. (2005), Участь у політичному житті і проблема апатії. *Демократія: Антологія*, Смолоскип, Київ, с. 304 - 326.
10. Держава служба статистики (2023). Available at: <https://ukrstat.gov.ua/> (Accessed: 11.03.2023).
11. Дністрянський М. (2008), *Етногеографія України*. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, Львів. Available at: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FDnistrianskyi_yroSlav%2FEtnoehrafia_Ukrainy.pdf (Accessed: 11.03.2023).
12. Євтух В. (2007), Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем, *Політичний менеджмент*, № 4. С. 14-30
13. Євтух В., Трошинський В., Галушко К. та інші (2011), *Етносоціологія : довідник*, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, Центр етноглобалістики, Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ.
14. Кияшко Л. (2014), *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*, Міленіум, Київ.
15. Конституція України (2020), *Верховна Рада України*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed: 11.03.2023).
16. Косілова О. (2021), Політична участь як форма реалізації політичних прав: теоретико-правовий дискурс, *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, № 2(50), с. 127 - 133. Available at: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2021/2/23.pdf> (Accessed: 11.03.2023).

17. Кримські татари, які залишили півострів після анексії, можуть втратити своє майно – Джемільєв (2020), *Радіо Свобода*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dzhemilev-zemli-v-krymu/30645911.html> (Accessed: 11.03.2023).
18. Кримськотатарська правозахисна група. Офіційний сайт. Available at: <https://crimeahrg.org/uk/> (Accessed: 11.03.2023).
19. Кульчинський С. (2018), Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.), *Український історичний журнал*, №1, С. 76 - 109. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179150/07-Kulchytskyi.pdf?sequence=1> (Accessed: 11.03.2023).
20. Матеріали засідання круглого столу, присвяченого попереднім підсумкам Перепису населення у Кримському федеральному окрузі за національним складом, рідною мовою і громадянством (2015). Available at: https://web.archive.org/web/20150402125620/http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/pr_itogi.rar (Accessed: 11.03.2023).
21. Меджліс кримськотатарського народу. Офіційний сайт. Available at: <https://qtmm.org/> (Accessed: 11.03.2023).
22. Мітинг під Верховною Радою АРК у 2014 році не дав створити картинку «приєднання» до рф – Чубаров (2023), *Укрінформ*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3674234-miting-pid-verhovnou-radou-ark-u-2014-roci-ne-dav-stvoriti-kartinku-priednanna-do-uf-cubarov.html> (Accessed: 11.03.2023).
23. Монолатій І. (2012), *Політична участь етнічних акторів пізньобагбурзьких Галичини і Буковини*, Лілея-НВ, Івано-Франківськ.
24. Нападиста В. (2017), Суб'єкти кримськотатарського національного руху: стратегія і тактика втілення ідейних пріоритетів у політичному контексті незалежної України, *Наукові записки ПiЕНД ім. І.Ф. Кураса*, Випуск 1(87), с. 264 - 293. Available at: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/napadysta_subiekty.pdf (Accessed: 11.03.2023).
25. Позачергові вибори народних депутатів України (2014), *ЦВК*. Available at: <https://web.archive.org/web/20141028181832/http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001.html> (Accessed: 11.03.2023).
26. Позачергові вибори народних депутатів України (2019), *ЦВК*. Available at: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html (Accessed: 11.03.2023).
27. Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної Ради України № 792-VIII (2015), *Верховна Рада України*. Available at: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/119029.html> (Accessed: 11.03.2023).
28. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України № 1140-VII (2014), *Верховна Рада України*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18#Text> (Accessed: 11.03.2023).
29. Про корінні народи України : Закон України № 1616-IX (2021), *Верховна Рада України*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (Accessed: 11.03.2023).
30. Про національні меншини: Закон України № 2494-XII (2012), *Верховна Рада України*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (Accessed: 11.03.2023).
31. Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (2007), *Верховна Рада України*. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text (Accessed: 11.03.2023).
32. Ротар Н. (2007), *Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду*, Рута, Чернівці.
33. У Меджлісі очікують від влади надання кримськотатарському народу статусу корінного (2014), *Радіо Свобода*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/25299947.html> (Accessed: 11.03.2023).
34. Янченко А. (2021), Форми політичної участі: аналітичні підходи до картування партиципації громадян, *Політикус : науковий журнал*, № 3, с. 94–102.
35. Dahl R. A. (1989), *Democracy and Its Critics*. Available at: <https://books.google.co.uk/books?id=VGLYxulu19cC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (Accessed: 11.03.2023).
36. Huntington S. (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma press, Oklahoma.

37. Parliamentary Assembly of the Council of Europe (2023), PACE condemns «grave human rights violations» committed against Crimean Tatars. Available at: <https://pace.coe.int/en/news/8375/pace-condemns-grave-human-rights-violations-committed-against-crimean-tatars?#> (Accessed: 11.03.2023).

38. Verba S., Nie N. H. (1972), *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*, Harper and Row, New York.

References

1. Bazhan O. (1995), Krymskotatarskyi natsionalnyi rukh (druha polovyna 40-kh - pochatok 90-kh rokiv). Available at: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0774-4/3.pdf> (Accessed: 11.03.2023).

2. Baklanova N., Bukach V. (2021), Politychna uchast u riznykh kulturakh yak naukova ta normatyvna problema, *Naukovyi zhurnal «Politykus»*, Vypusk 5, p. 81-88. Available at: http://politicus.od.ua/5_2021/14.pdf (Accessed: 11.03.2023).

3. Barber B. (2005), Sylna demokratiia: polityka uchashnytskoho typu, *Demokratiia: Antolohiia*, Smoloskyp, Kyiv, p. 254 - 262.

4. Bornikov V. (2007), Osoblyvosti uchasti hromadian v kontseptualnykh modeliakh demokratii, *Politychnyi menedzhment*, № 3, p. 38 - 50.

5. Bortnikov V. (2007) *Politychna uchast i demokratiia: ukrainski realii*, Lutsk, Volyn. derzh. un-t im. Lesi Ukrainky.

6. Verkhova Rada Ukrainy. Ofitsiyni sait. Available at: <https://www.rada.gov.ua/> (Accessed: 11.03.2023).

7. Vidomist pro rezultaty Vseukrainskoho referendumu, 1 hrudnia 1991 r. (2019) TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 28. Spr. 144. Available at: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/5-1-28-144-6-jpg/> (Accessed: 11.03.2023).

8. Vitman K. (2014), Krymski tatory u novii etnopolitychnii systemi koordynat, *Aktualni problemy polityky*, Vyp. 52, p. 153 – 163. Available at: <http://app.onua.edu.ua/index.php/app/article/view/431/433> (Accessed: 11.03.2023).

9. Dehher R. (2005), Uchast u politychnomu zhytti i problema apatii. *Demokratiia: Antolohiia*, Smoloskyp, Kyiv, p. 304 - 326.

10. Derzhavna sluzhba statystyky (2023). Available at: <https://ukrstat.gov.ua/> (Accessed: 11.03.2023).

11. Dnistrianskyi M. (2008), *Etnoheohrafiia Ukrainy*. Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, Lviv. Available at: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FDnistrianskyi_yroSlav%2FEtnoheohrafiia_Ukrainy.pdf (Accessed: 11.03.2023).

12. Ievtukh V. (2007), Kontseptualni zasady vyrishennia etnonatsionalnykh problem, *Politychnyi menedzhment*, № 4, p. 14-30.

13. Ievtukh V., Troshchynskyi V., Halushko K. ta inshi (2011), *Etnosotsiologhiia : dovidnyk*, Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova, In-t etnichnykh, rehionalnykh ta diasporoznavchykh studii, Tsentr etnoglobalityky, Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova, Kyiv.

14. Kyiashko L. (2014), *Politychna uchast molodi suchasnoi Ukrainy: psykholohichni chynnyky aktyvizatsii*, Milenium, Kyiv.

15. Konstytutsiia Ukrainy (2020), *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed: 11.03.2023).

16. Kosilova O. (2021), Politychna uchast yak forma realizatsii politychnykh prav: teoretyko-pravovy diskurs, *Visnyk NTUU «KPI» Politologhiia. Sotsiologhiia. Pravo*, № 2(50), p. 127 – 133. Available at: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2021/2/23.pdf> (Accessed: 11.03.2023).

17. Krymski tatory, yaki zalyshyly pivostriv pislia aneksii, mozhut vtratyty svoje maino – Dzhemiliev (2020), *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dzhemiliev-zemli-v-krymu/30645911.html> (Accessed: 11.03.2023).

18. Krymskotatarska pravozakhysna hrupa. Ofitsiyni sait. Available at: <https://crimeahrg.org/uk/> (Accessed: 11.03.2023).

19. Kulchynskyi S. (2018), Borotba krymskykh tatar za povernennia na Batkivshchynu (1956–1989 rr.), *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, №1, p. 76 - 109. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179150/07-Kulchynskyi.pdf?sequence=1> (Accessed: 11.03.2023).

20. Materialy zasidannia kruhloho stolu, prysviachenoho popередnim pidsumkam Perepysu nase-lennia u Krymskomu federalnomu okruzi za natsionalnym skladom, ridnoiu movoiu i hromadianstvom (2015). Available at: https://web.archive.org/web/20150402125620/http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/pr_itogi.rar (Accessed: 11.03.2023).
21. Medzhlis krymskotatarskoho narodu. Ofitsiyni sait. Available at: <https://qtm.org/> (Accessed: 11.03.2023).
22. Mitynh pid Verkhovnoiu Radoiu ARK u 2014 rotsi ne dav stvoryty kartynku «priednannia» do rf – Chubarov (2023), *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3674234-miting-pid-verhovnou-radou-ark-u-2014-roci-ne-dav-stvoriti-kartinku-priednanna-do-rf-cubarov.html> (Accessed: 11.03.2023).
23. Monolatii I. (2012), *Politychna uchast etnichnykh aktoriv piznohabsburzkykh Halychyny i Bukovyny*, Lileia-NV, Ivano-Frankivsk.
24. Napadysta V. (2017), Subiekty krymskotatarskoho natsionalnoho rukhu: stratehiia i taktyka vtilennia ideinykh priorytetiv u politychnomu konteksti nezaleznoi Ukrainy, *Naukovi zapysky PiEND im. I.F. Kurasa*, Vypusk 1(87), p. 264 - 293. Available at: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/napadysta_subiekty.pdf (Accessed: 11.03.2023).
25. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy (2014), *TsVK*. Available at: <https://web.archive.org/web/20141028181832/http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001.html> (Accessed: 11.03.2023).
26. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy (2019), *ЦБК*. Available at: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html (Accessed: 11.03.2023).
27. Pro vyznannia henotsydu krymskotatarskoho narodu: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 792-VIII (2015), *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/119029.html> (Accessed: 11.03.2023).
28. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo harantii prav krymskotatarskoho narodu u skladi Ukrainskoi Derzhavy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 1140-VII (2014), *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18#Text> (Accessed: 11.03.2023).
29. Pro korinni narody Ukrainy : Zakon Ukrainy № 1616-IX (2021), *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (Accessed: 11.03.2023).
30. Pro natsionalni menshyny: Zakon Ukrainy № 2494-XII (2012), *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (Accessed: 11.03.2023).
31. Rezoliutsiia 61/295, pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu 13 veresnia 2007. Deklaratsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro prava korinnykh narodiv (2007), *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text (Accessed: 11.03.2023).
32. Rotar N. (2007), *Politychna uchast hromadian Ukrainy u systemnykh transformatsiakh perekhidnoho periodu*, Ruta, Chernivtsi.
33. U Medzhlisi ochikuiut vid vlady nadannia krymskotatarskomu narodu statusu korinnoho (2014), *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/25299947.html> (Accessed: 11.03.2023).
34. Ianchenko A. (2021), Formy politychnoi uchasti: analitychni pidkhody do kartuvannia partysypatsii hromadian, *Politykus : naukovyi zhurnal*, № 3, p. 94–102
35. Dahl R. (1989), *Democracy and Its Critics*. Available at: <https://books.google.co.uk/books?id=VGLYxulu19cC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (Accessed: 11.03.2023).
36. Huntington S. (1991), *The third wave: democratization in the late twentieth century*, University of Oklahoma press, Oklahoma.
37. Parliamentary Assembly of the Council of Europe (2023), PACE condemns «grave human rights violations» committed against Crimean Tatars. Available at: <https://pace.coe.int/en/news/8375/pace-condemns-grave-human-rights-violations-committed-against-crimean-tatars?#> (Accessed: 11.03.2023).
38. Verba S., Nie N. H. (1972), *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*, Harper and Row, New York.